

мр Србољуб Убипариповић, асистент
Православни богословски факултет
Катедра за Литургику
Београд

Место и улога литургије у развоју српске богословске мисли XX века – истраживачки резултати и перспективе

„Зато, примајући Царство непоколебиво, да имамо благодат и њоме да служимо угодно Богу са поштовањем и страхом.“ (Јев 12, 28)

Увод

Дело преиспитивања српскога богословља у 20. веку подразумева изузетно сложен и дуготрајан научни процес за свакога истраживача*, при чему „опасност вреба у неразумном клањању прошлости и у неуком одбацивању битнога“¹. Бивајући свесни назначеног изазова, наше учешће у пројекту „Српска теологија у 20. веку – истраживачки проблеми и резултати“ имало је за циљ поступно и подробно проучавање литургичког доприноса како појединих професора Богословског факултета у Београду и других богословских институција, тако и узорних свештенослужитеља наше помесне Цркве. Плодови таквог научног сагледавања били су откривање различитих и бројних нијанси једне од најмлађих богословских наука – литургије, као и одређени истраживачки резултати и перспективе.

У складу са тим, наше истраживање биће подељено у четири поглавља. У првом поглављу ће бити речи о уводним претпоставкама за поимање литургије као свеобухватне богословске науке, друго поглавље ће садржати кратак преглед историјског развоја литургије као наставног предмета у нашим богословским школама, у трећем поглављу ће бити изложени истраживачки резултати нашег досадашњег учешћа у пројекту, док ће у четвртном бити представљене релевантне перспективе у циљу унапређења литургијске науке на овим просторима.

Литургија као свеобухватна богословска наука – уводне претпоставке

Целокупни литургијски живот Цркве Христове, што практично речено представља предмет изучавања литургије, јесте незаобилазно полазиште за умножавања ре-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 149037А („Српска теологија у 20. веку – истраживачки проблеми и резултати“), који финансира Министарство науке Републике Србије.

¹ Јован Мајендорф, *Предговор*, у: Георгий Флоровский, *Пути русског богословља*, УМСА-Press, Париз 1937. = Георгије Флоровски, *Пути руског богословља*, превео са руског: свештеник М. Р. Мијатов, Библиотека Свечаник, Хришћанска мисао, Нови Сад 2008, 8.

чи Божије – богословствовање. Уопште узев, уколико се приступи сагледавању записаног и усменог Предања наше Цркве, долази се до неоспорног става да је крајеугаони камен њиховог постојања богослужбени живот Тела Христовог. С тим у вези, проучавање значаја и развоја богословске мисли подразумева неизоставно и константно тумачење литургијског бивствовања Цркве Божије, чиме бива остварена синтеза теоретске и практичне природе теологије. На тај начин, реалност остваривања богослужбене заједнице рода људскога и свеколике творевине у Духу Светоме, али и изграђивање жртвоприноситељног односа хришћана према Оцу небеском у личности оваплоћеног Сина Божијег, бивају препознати као кључни тонови у разумевању и обогаћивању мелодије богословља.

Свештени карактер мисије свете равноапостолне браће Кирила (826/27–869) и Методија (815–885) и њихових ученика међу Словенима огледа се и у једној од најважнијих последица таквог благодатног дела, а то је стварање првог словенског књижевног језика – старословенског, који је, не само сходно својој природи, него и у погледу намене, пре свега, био богослужбени језик. Наши многобожачки преци су, дакле, постали чланови културне породице хришћанске Европе онога тренутка, када су своје усмено и писмено изражавање почели да уобличавају литургијским језиком. Прве словенске књиге су, следствено томе, биле богослужбене књиге,² а словенска протофилософија било је мудрољубље у Богу о Оцу који се спријатељио са човеком, о Сину који је спријатељио човека са собом, и о Светоме Духу који је постао дар онима који су већ постали пријатељи Божији³.

Готово идентична литургијско-богословска димензија евидентна је и на примеру облагодате мисије светога Саве Немањића (1175–1236) и његових следбеника, што ће за последицу имати величанствену преводилачку, преписивачку и списатељску делатност наших предака (на првоме месту у погледу богослужбених књига), која ће потрајати дужи низ векова, чак и после револуционарног проналаска штампарије од стране Јохана Гутенберга (Johannes Gensfleisch zur Laden zum Gutenberg) (1400–1468). Током горе наведеног периода, па и касније, најпознатије, ако не и једине, образовне институције на нашим просторима били су манастири и места у којима су се налазиле епископске катедре, док се богословско стваралаштво развијало у правцу, првенствено, очувања и унапређења литургијског поретка и предања⁴.

Период турске владавине (15–19. век) проузроковао је многоструке и тежобне изазове како за литургијски живот верујућих хришћана,⁵ тако и за просве-

² Сравни: Лазар Мирковић, *Литурѿика у Православном Боѿословском Факултѿеѿу у Београду*, у: Богословље, година II, свезак I, Београд (1927), 63.

³ Сравни: Νικολάου Καβάσιλα, *Περί τѿς ἐν Χριστѿ Ζωѿς, Λόγος δευτερος*, ЕПЕ 22, 326–329. = Свети Никола Кавасила, *Друѿа беседа: Какав доѿринос живоѿу у Христу ѿружа божанско кришћење*, у: *О живоѿу у Христу*, са грчког изворника превео: С. Јакшић, Беседа, Нови Сад 2002, стр. 63.

⁴ Наведени контекст је очигледан при консултовању познатог приручника Герхарда Подскалског (1937*). О томе опширније у: Gerhard Podskalsky, *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien (865–1459)*, С. Н. Bek'sche Verlagsbuchhandlung, München 2000. = Герхард Подскалски, *Средњовековна теолошка књижевност у Буѿарској и Србији (865–1459)*, с немачког превели: Тијана Тропин-Дејан Аничѿ, Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета у Београду, Београд 2010, 207–623.

⁵ Сравни: Јоанис Фундулис, *Литурѿика I, Увод у Светѿо боѿослужење*, Епархијски управни одбор Епархије жичке, Краљево 2004, 16–17.

ту уопште, која је била свестрано и темељито онемогућавана.⁶ Но, упркос неизбежним искушењима, хришћанско богослужење је савршавано слободно, те не треба да чуди податак да су поједине богослужбене књиге кориштене као дидактичка штива за учење читања и основних истина вере⁷. Штавише, управо су због таквих околности места богослужбених сабирања хришћана (првенствено, манастири) биле својеврсне образовно-научне оазе, школе и библиотеке,⁸ где се, истовремено, одвијала катихизација народа Божијег, али и његово описмењавање и образовање.

Узимајући у обзир наведене чињенице, без усредсређивања на периоде 18. и 19. века о чему ће бити речи у даљем тексту, закључак који се намеће је недвосмислен – литургијски живот и језик Тела Христовог били су, не само сабирно сочиво свакодневног живота наших хришћанских предака, већ и јасан путоказ и поуздан водич у васпитно-образовном процесу и образованости као његовом резултату⁹. Благодаревши томе, литургику треба посматрати најпре у контексту њене историјско-богословске свеобухватности, као и њене непобитне актуелности током било којег периода развоја богословске мисли.

2. Литургика као наставни предмет у нашим богословским школама

Када је реч о месту литургије у спектру теолошких наука, треба напоменути да се ради о једној од најмлађих богословских дисциплина. Временско раздобље њеног потпуног теолошко-научног осамостаљења јесте друга половина 19. и почетак 20. века. Такође, треба истаћи да је она, дужи низ векова, посматрана као грана пастирскога богословља¹⁰.

Развој литургије у оквиру нашег богословског поднебља доводи се у везу са оснивањем првих клирикалних школа, током прве половине 18. века, на подручју Карловачке митрополије.¹¹ Личност, која ће имати нарочити значај у предоченом контексту, биће Епископ Дионисије Новаковић (1705–1767). Наиме, залагањем Епископа бачког Висариона Павловића (1696–1756), 8. октобра 1731., у његовој резиденцији у Петроварадинском Шанцу (потоњем Новом Саду), отворена је Рождество-Богородична латинословенска школа у трајању од шест година, да би око 1740., захваљујући помињаној личности, у истој месту била основана и прва српска висока школа – философско-теолошка академија – Духовнаја колегија (Col-

⁶ Сравни: Богољуб Шијаковић, *Универзитет и теологија – Православни богословски факултети у културно-историјском и проблемско-системском контексту образовања*, у: Богољуб Шијаковић и Александар Раковић, *Универзитет и српска теологија – Историјски и просветни контексти оснивања Православне богословске факултета у Београду (историјско-документација, библиографија)*, Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета у Београду, Београд 2010, 26.

⁷ Сравни: Ј. Фундулис, нав. дело, 61.

⁸ Сравни: Јован М. Фундулис, *Монашки и световни типик*, у: *Из ризнице богословља*, превео и приредио: мр Гајо Гајић, Видослов-Бијели Павле, Требиње-Никшић 2003, 253.

⁹ О општим напоменама и историјском развоју образовања опширније видети у: Б. Шијаковић, нав. дело, 10–18.

¹⁰ Сравни: Л. Мирковић, нав. дело, 65.

¹¹ Назначени период сматра се преломним у процесу стварању „српског школског богословља“. О томе видети подробно у: Владимир Вукашиновић, *Српска барокна теологија: Библијско и Светиошајинско богословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Краљево-Нови Сад 2008.

legium Vissariono-Pawlovicsianum Petrovaradinense).¹² Један од стубова високе школе био је управо Дионисије Новаковић, аутор Епитома, сматраног „првом српском литургијом“¹³, а састављеног 3. или 7. децембра 1741.¹⁴ У складу са тим, постоји велика вероватноћа да је Новаковић диктирао садржину Епитома¹⁵ студентима високе школе,¹⁶ што га, између осталог, сврстава у групу првих предавача литургије у богословским школама наше Цркве.

2.1. *Лѿијурѿика као насѿавни ѿредмеѿ у Карловачкој боѿословији*

Установа која је препозната као претеча потоње Карловачке богословије (1794–1920), била је клирикална Покрово-богородична школа (1749–1768), основана 1. септембра 1749. од стране Митрополита Павла Ненадовића (1699–1768). Клирикални течај у самој школи трајао је годину дана. Полазници који су похађали течај били су дужни да, поред словенског језика као владајућег богослужбеног језика Цркве, уче и „литургијар, требник, катихизис, затим псалтир, молитвослов, октоих и мјесацослов“¹⁷. Поред тога, један од основних приручника у извођењу наставе која је обухватала градиво из литургије, био је и горе помињани Новаковићев Епитом, о чему сведоче извештаји магистра школе, ђакон Самуила Марковића, упућени Митрополиту Ненадовићу 1755. и 1756.¹⁸

По упокојењу Митрополита Павла Ненадовића (1768), Покрово-богородична школа у Карловцима престала је да постоји, али је, после готово три деценије, знаменити Митрополит Стеван Стратимировић (1757–1836), уз свесрдну помоћ ученог архимандрита Јована Рајића (1726–1801)¹⁹, припремио план рада мале клирикалне школе – Старе богословије у Карловцима,²⁰ што ће имати за последицу добијање дозволе за њено оснивање 1794. и вишедеценијски рад све до 1872. Сходно предвиђеном плану, један од предмета носио је назив Цр-

¹² Б. Шијаковић, нав. дело, 30.

¹³ Исто, 32.

¹⁴ Владимир Вукашиновић, *И Оѿишѿе размаѿрање Еѿѿѿома Дионисија Новаковића*, у: Дионисије Новаковић Епископ будимски, стонобеоградски, сигетски, сечујски, мухачкопољски и целе Трансилваније, *ЕПИТОМ или Крајѿка објашњења о свейом храму, одеждама, Божансѿивеној Лѿијурѿији која се служи у њему и њеном окружењу, кроз крајѿка ѿишњања и одѿворе*, приредио Владимир Вукашиновић, Извори за историју српске теологије, Српска теологија XVIII века, књига друга, Хаѿи Будѿша Вишњѿић, Панчево 2007, 34.

¹⁵ Дионисијев Епитом није пример класичног приручника литургије већ компилаѿијско дело мистагошког карактера, које је састављено на основу неколико извора. Сравни: В. Вукашиновић, нав. дело, 31. Детаљна богословска анализа Епитома изложена је у: В. Вукашиновић, *II Теолошка анализа Еѿѿѿома Дионисија Новаковића*, у: исто, 37–61.

¹⁶ Сравни: исто, 36.

¹⁷ Никола Гавриловић, *Карловачка боѿословија (1794–1920)*, Посебна издања: књига 1, Сремски Карловци 1984, 14.

¹⁸ Сравни: В. Вукашиновић, *И Оѿишѿе размаѿрање Еѿѿѿома Дионисија Новаковића*, у: нав. дело, 36.

¹⁹ Личност и дело архимандрита Јована Рајића завредњују нарочиту пажњу у светлости теолошког и културолошког доприноса на нашим просторима. У прилог томе видети: *Зборник радова научной скуѿија „Јован Рајић – исѿѿоричар, ѿесник и црквени великодѿѿѿојник*, Поводом 275-годишњице рођења и 200-годишњице смрти, Нови Сад 4–5. октобар 2001., Огранак САНУ у Новом Саду-Епархија бачка-Платонеум, Нови Сад-Архив Војводине, Нови Сад 2002.

²⁰ Сравни: Н. Гавриловић, нав. дело, 23.

квено правило, у чији састав су улазила упутства из области црквеног церемонијала и ритуала. Иако план рада није предвиђао одређено време за предавање Црквеног правила, сматрало се да су кандидати били у обавези да изучавају одговарајуће градиво „приликом свакодневног присуствовања јутрењима, литургијама и вечерњима, на којима ће редом појати и читати у цркви и на тај начин се вежбати“²¹. Подразумевало се да ће даља надградња усвојеног градива уследити по завршетку школе, јер нико није могао бити рукоположен без адекватно стеченог знања.²² Школске 1825/1826. доћи ће до прве значајније промене у организацији рада школе, јер је школовање продужено са две на три године, те су ученици све три године као обавезне предмете имали не само црквено појање по један час дневно, него и црквено правило у недељним и празничним данима пре богослужења.²³

Током периода постојања Нове богословије у Карловцима (1875–1897), као једине богословске школе у Карловачкој Митрополији, у наставном плану и програму забележен је помен литургије као предмета који се предавао у трећој години. Настава из литургије је извођена према књизи „Црквене богословије или црквесловије за ученике виших разреда, Београд 1860.“, а ђаци су градиво „„бубали’ на памет“²⁴. Плодови такве наставе огледали су се у чињеници да није било могуће наћи чак ни два свештеника који су богослужили на идентичан начин.²⁵

Последње деценије постојања Карловачке богословије непосредно пре окончања њеног рада (1920),²⁶ као Православног српског богословског училишта (1897–1906) и Православне српске богословије (1906–1920), у погледу предмета литургије обележили су двојица професора: протопрезвитер Јован Живковић и протопрезвитер др Лазар Мирковић (1885–1968). Према сведочанству професора Мирковића из марта 1919., настава из литургије одвијала се захваљујући старим скриптама, а касније и на основу уџбеника професора Александра Живановића, *Наука о бојослужењу љавославне цркве или љавославна лиџуриика*, II издање, Загреб 1908²⁷. Тематска подела и садржина предаваног градива из литургије у Карловачкој богословији изложени су у Извештајима о њеном раду из школске 1913/1914.²⁸

²¹ Исто, 25.

²² Сравни: исто, 25.

²³ Сравни: Н. Гавриловић, нав. дело, 47.

²⁴ Исто, 84.

²⁵ Сравни: исто, 84.

²⁶ Завршна фаза делатности Карловачке богословије протекла је у знаку покушаја задобијања факултетског статуса. О томе видети детаљније у: Александар Раковић, *Карловачка бојословија на домак факултетској сѣаишуса 1914–1920*, у: Богољуб Шијаковић и Александар Раковић, *Универзитет и српска теолоџија – Историјски и љросветини контексти оснивања Православној бојословској факултетској у Београду (истираживања, докуменџација, библиоџрафија)*, нав. дело, 77–84; Александар Раковић, *Накнадно љризнање факултетској раниа Карловачкој бојословији и Загарској бојословији 1925–1933*, у: исто, 111–114.

²⁷ Сравни: Лазар Мирковић, *Предџовор*, у: *Православна лиџуриика или наука о бојослужењу љравославне истџочне цркве*, Први општи део, по литурџици др Василија Митрофановића и др Теофана Тарнавског, израдио протопрезвитер др Лазар Мирковић, друго издање, Београд 1965, III.

²⁸ Сравни: Н. Гавриловић, нав. дело, 104.

2.2. Лѿѿурѿика као наставни ѿредмеѿ у Беоѿрадској боѿословији

За разлику од Карловачке богословије, сагледавање деловања Београдске богословије на плану богословског развоја, још није у потпуности окончано.²⁹ Уколико томе приложимо податак да су бројни Извештаји о раду поменуте богословије расути по разним часописима и библиотекама, очигледно је да су околности по наш истраживачки рад, везано за релевантно место и улогу литурѿике у дотичном развоју, биле неповољне и отежавајуће.

Београдска богословија је основана 1810. залагањем Доситеја Обрадовића (1739–1811), али је после краткотрајног постојања, прекинутог 1813., њен рад обновљен у септембру 1836. благодарећи Митрополиту Петру Јовановићу (1800–1864). Нарочити печат у потоњем развоју ове богословске школе оставио је Митрополит Михаило Јовановић (1826–1898), који је у два наврата (1859–1881) и (1889–1898) био Митрополит београдски. За време његовог старања о раду богословије, школа ће 1896. понети име Богословија Светога Саве.

Литурѿика је као област изучавања у Београдској богословији присутна још од 1836.³⁰ На основу Годишњег извештаја о раду школе за школску 1884/1885. забележен је податак да је предмет литурѿику по штампаном уѿбенику (без навођења података о аутору и наслову) предавао Јеврем Илић (1852–1899), као и да се „служио и другим списима на руском језику по томе предмету издатим“³¹. Са друге стране, према Извештају за школску 1902/1903. у наставном плану и програму дат је опис предмета под називом литурѿика са црквеном археологијом (два часа у петом и два часа у шестом разреду), с тим што су сви његови делови предавани „на археолошкој основи“³². Тек у Извештају за школску 1911/1912. подробније је изложен програм из литурѿике,³³ али је наведен и назив уѿбеника на основу чега је извођена настава („Наука о богослужењу“ од П. Лебедева³⁴ у преводу Б. Јовановића), као и употреба аутографисаних лекција архимандрита Доментијана.³⁵

²⁹ У прилог томе сведочи и мастер рад монаха Игнатија Марковића, одбрањен 30. децембра 2009. на Православном богословском факултету Универзитета у Београду, под насловом „Историјски развој Београдске богословије и њен богословски допринос“.

³⁰ Прецизније речено, међу предметима који су чинили наставни програм, поменут је и предмет историја Цркве са литурѿикум. Сравни: Монах Игнатије Марковић и др Ксенија Кончаревић, *Двесѿа ѿодина беоѿрадске Боѿословије*, у: Православље, број 1050 (15. децембар 2010.), 12.

³¹ *Годишњи извешѿај о сѿању Боѿословије Беоѿрадске за 1884–5. школску ѿодину, Оцене ученика Боѿословије*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1885, 22.

³² *Извешѿај о Боѿословији Свѿѿѿа Саве за школску 1902–1903. ѿодину*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1903, 24.

³³ Наставни план и програм дословно изгледају овако: „I део – Општа литурѿика: 1.) Општи појмови о богослужењу православне цркве; 2.) Саставни делови хришћанскога богослужења; 3.) Разне симболичне радње на богослужењу; 4.) Свештени предмети богослужења; II део – Први одељак (Сталне црквене службе) - Разни облици црквенога богослужења: 1.) Дневно богослужење; 2.) Седмично богослужење; Други одељак - Посебне службе које црква врши у извесним приликама или на захтев појединих хришћана – 1.) Св. Тајне; 2.) Молитве и молбани у разним приликама“. Видети: *Боѿословија Свѿѿѿа Саве у Беоѿраду, Извешѿај за школску 1911–1912. ѿод.*, XII, Штампарија „Св. Сава“, Краља Петра бр. 9, Београд 1912, 86–91.

³⁴ У питању је познати двотомни уѿбеник из литурѿике на руском језику Петра Лебедева (Петр ѿ. Я. Лебедев) (1849–1885), који је доживео више издања: *Наука о Богослужењу православној цркви*, ч. 1 и ч. 2, Москва 1881, 1890², 1895³.

³⁵ Сравни: *Боѿословија Свѿѿѿа Саве у Беоѿраду, Извешѿај за школску 1911–1912. ѿод.*, нав. дело, 150.

Иако нисмо били у прилици да консултујемо већи број годишњих извештаја о раду Београдске богословије, нема никакве сумње да је наставни план и програм за литургику, бар до доласка протопрезвитера др Лазара Мирковића на место њеног предавача (одмах по завршетку Првог светског рата), био под директним утицајем коришћених руских уџбеника.

2.3. *Литургија као академска дисциплина на Православном богословском факултету у Београду*

Вишедеценијски процес оснивања и непосредни почетак рада Православног богословског факултета у Београду 15. децембра 1920,³⁶ одиграли су пресудну улогу у правцу осамостаљивања литургије као академске дисциплине на нашем поднебљу. Дотадашње дефинисање основних литургијских појмова, прецизирање области интересовања помињане богословске науке и сам њен развој били су доста скромних домета и у потпуној зависности од руских уџбеника и приручника.³⁷ Потом, не треба заборавити да је тежиште богословског стваралаштва у највећој мери било присутно у теолошким часописима,³⁸ док је, истовремено, било очигледно потпуно одсуство посебно едукованих богослова за одређене теолошко-научне дисциплине,³⁹ као и актуелно одрицање спекулативности областима практичног богословља.⁴⁰ По свему судећи, задатак пред којим се налазио утемељитељ катедре за литургику и њен први професор на Богословском факултету у Београду изискивао је ванредно и озбиљно академско изучавање и предавање богослужбене теорије и праксе.

Заслуга за утемељење катедре за литургику и њен развој на поменутом факултету у Београду припада блажене успомене протопрезвитеру Лазару Мирковићу, доктору теолошких наука Православног богословског факултета у Черновцима (Украјина),⁴¹ чији је избор за факултетског професора Београдског Универзитета

³⁶ Мукогрпна борба и превирања у вези са оснивањем Богословског факултета у Београду били су предмет рада више истраживача: Љубодраг Поповић, *Богословски факултети – од идеје до реализације*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 26. октобар 2006.), књига 1, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2007, 91–109; Александар Раковић, *Академска и политичка расправа о Богословском факултету током 1919. године (са освртом на раније писање Весника Српске Цркве)*, у: исто, 110–125; Владан Перишић, *Теолошки факултети: pro et contra*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 24. и 25. мај 2007.), књига 2, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2007, 50–59; Драган Новаковић, *Државно законодавство о Богословском факултету*, у: исто, 60–76; Александар Раковић, *Предлози и расправе о високим богословским институцијама у Краљевини Србији 1899–1914*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 30. мај 2008.), књига 4, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2009, 104–116; Богољуб Шијаковић и Александар Раковић, *Универзитет и српска теологија – Историјски и просветни контексти оснивања Православног богословског факултета у Београду (истраживања, документација, библиографија)*, Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета у Београду, Београд 2010.

³⁷ Сравни: Л. Мирковић, *Литургија у Православном Богословском Факултету у Београду*, нав. дело, 65.

³⁸ Сравни: исто, 65; Илија Ивачковић и Петар В. Маркичевић, *Српска богословска књижевност у год. 1904. и 1905*, Прилог „Гласнику Православне Цркве у Краљ. Србији“, Штампарнија Андре Петровића, Кнез Михаила ул. бр. 24, Београд 1907, 28.

³⁹ Сравни: Илија Ивачковић, *Српско богословље – један поглед на садашње му стање*, у: *Из савремене теологије – два чланка*, Земун 1908, 12.

⁴⁰ Сравни: исто, 16–17.

⁴¹ Кратак историјат и значај овог јединог Православног теолошког факултета у Аустроугарској монархији пре Првог светског рата описани су у: Радомир Ракић, *Православни богословски факултети у Черновцима*, Хришћанска мисао, Београд 2009.

уследио 1923.⁴² Наставни план и програм из литургије био је, несумњиво, заснован не само на Мирковићевој тротомној литургији (комплетираној 1926)⁴³, него и на његовој *Хеортолојији*,⁴⁴ састављеној пре почетка Другог светског рата, али публикованој тек 1961.

После принудног издвајања Теолошког факултета са Београдског универзитета (1952),⁴⁵ академски ниво богословско-научног истраживања у нашој институцији наћи ће се пред изразито комплексним изазовима. Новонастала ситуација није заобилазила ни катедру за литургију. Једна од важнијих промена, сходно Уредби Савета факултета од 28. маја 1955, био је проширени назив предмета – литургија са хришћанском археологијом и црквеном уметношћу,⁴⁶ што ће бити задржано све до краја 20. века. Паралелно са тим, Мирковићеви достојни наследници на катедри за литургију и верни настављачи његовог научног приступа у том периоду јесу блаженочивши Епископ др Сава Вуковић (1930–2001)⁴⁷ и протођакон др Прибислав Симић (1935*)⁴⁸.

3. Истраживачки резултати нашег учешћа у пројекту

Усмеравајући наше истраживање, у оквиру пројекта „Српска теологија у 20. веку – истраживачки проблеми и резултати“, у правцу личности које су својим богословско-научним радом пружиле одређени вид доприноса на пољу литургије, констатовали смо постојање две групе стваралаца. У прву групу спадају професори литургије као академске дисциплине на богословским факултетима и институтима, док другу чине епископи и презвитери наше Цркве, који су, између осталог, исказивали научни интерес и за област литургије. На основу резултата проучавања,

⁴² Сравни: Ненад Милошевић, *Пројојереј Лазар Мирковић као литургијар*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 26. октобар 2006.), књига 1, нав. дело, 30.

⁴³ Ради се о литургији која се састоји из два дела штампана у три тома 1918, 1920. и 1926. Опширније о њеном садржају и оцени исте видети: Н. Милошевић, нав. дело, 32–34. Узгред речено, у години обележавања прве деценије постојања Богословског факултета у Београду (1930), Атанасије М. Поповић ће изложити оштрој критици Мирковићеву литургију, сматрајући да је у целисти реч о „сувопарном преводу“ са немачког језика и гравиву које није „систематски распоређено“. О томе видети опширније: Атанасије М. Поповић, *Десетгодишњица Богословског Факултета Београдског Универзитета*, у: *Нејирисјасна кријка*, Штампарија „Јединство“, Космајска улица бр. 16, Београд 1930, 11–12.

⁴⁴ Научно сагледавање овога дела видети у: Н. Милошевић, нав. дело, 34–35; Владимир Вукашиновић, *Лазар Мирковић као историјар уметности*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 24. и 25. мај 2007.), књига 2, нав. дело, 147.

⁴⁵ Ова тема је подробно истражена у следећим радовима: Предраг Пузовић, *Идвајање (укидање) Богословског факултета из састава Београдског универзитета*, у: *Српска православна црква – Прилози за историју* 2, Београд 2000, 277–295; Предраг Пузовић, *Православни богословски факултет 1945–1952: Од државне до црквене институције*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 26. октобар 2006.), књига 1, нав. дело, 145–169.

⁴⁶ Сравни: Драгомир Сандо, *Историјски наставних планова на Православном богословском факултету*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 26. октобар 2006.), књига 1, нав. дело, 182–183.

⁴⁷ Његов литургијски допринос представљен је у: Ненад Милошевић, *Епископ др Сава Вуковић као литургијар*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 24. и 25. мај 2007.), књига 2, нав. дело, 129–133.

⁴⁸ Оцена његовог професорског и научног рада била је предмет нашег проучавања: *Пројођакон Прибислав Симић – професор литургије са хришћанском археологијом и црквеном уметношћу на Православном богословском факултету*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 26. октобар 2006.), књига 1, нав. дело, 38–52.

установили смо да у 20. веку, при изучавању литургије, на нашим просторима доминирају два научна приступа: историјско-археолошки и телтургијски (обредо-словни или уставни). Комбинацијом поменути два приступа одликују се: Његова Светост Архиепископ и Патријарх српски Павле Стојчевић (1914–2009)⁴⁹, Епископ бачки др Иринеј Ћирић (1884–1955)⁵⁰, протопрезвитер др Радослав Грујић (1878–1955)⁵¹ и протођакон др Прибислав Симић. Мање заступљен приступ у проучавању литургије јесте литургијско-богословски приступ. Као његове носиоце препознајемо: Епископа др Атанасија Јевтића (1938*)⁵², архимандрита др Кипријана Керна (1899–1960)⁵³, протопрезвитера др Недељка Гргуревића (1934–2009)⁵⁴ и протопрезвитера Божицара Мијача (1910–2000)⁵⁵.

Литургијском делатношћу наведених личности, осветљени су многобројни проблеми са којима се сусреће богослужбени живот наше помесне Цркве, али су, том приликом, начињени и видни помаци у циљу темељнијег и комплетнијег изучавања литургије као фундаменталне богословске области. Исто тако, после скоро осамдесетогодишње доминације Мирковићевог уџбеника за литургију, написан је *Увод у Православну литургију* од стране протопрезвитера Гргуревића, као и грандиозно четвортомно дело о Литургији Епископа Атанасија Јевтића *Христос-Нова Пасха-Божанствена Литургија 1–4*, где су обједињена сва три наведена научна приступа у изучавању литургије. Напослетку, ниво знања из литургије је у великој мери унапређен у односу на раздобље прве половине 20. века.

4. Истраживачке перспективе

Проучавање путева литургијско-богословске мисли на српском језику у 20. веку у великој мери је утицало на формирање извесних истраживачких перспектива. С

⁴⁹ Видети наш рад: *Патријарх Павле као литургијар*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 30. мај 2008.), књига 4, нав. дело, 74–85.

⁵⁰ Видети наше истраживање: *Литургијски допринос епископа бачког др Иринеја Ћирића српској теологији 20. века*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 26. децембар 2008.), књига 5, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2010, 111–124.

⁵¹ Видети наш рад: *Литургијски прилози протопрезвитера-ставрофора др Радослава Грујића српској теологији у 20. веку*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 29. мај 2009.), књига 6, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2010, 27–35.

⁵² Видети наше истраживање: *Литургијско-богословска синџеза – Епископа Атанасије Јевтића, „Христос Нова Пасха: Божанствена Литургија 1–4“*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 25. децембар 2009.), књига 7, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2010, 60–72.

⁵³ Видети наш рад: *Допринос архимандрита др Кипријана Керна (1899–1960) као литургијара српској теологији 20. века*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 28. децембар 2007.), књига 3, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2008, 54–63.

⁵⁴ Видети наше истраживање: *Протојереј-ставрофор Недељко Гргуревић као литургијар*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 24. и 25. мај 2007.), књига 2, нав. дело, 134–140.

⁵⁵ Видети наш рад: *Литургијски допринос протопрезвитера Божицара Мијача српској теологији у 20. веку*, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (Православни богословски факултет, 28. мај 2010.), књига 8, приредио Богољуб Шијаковић, Београд 2010, 22–34.

тим у вези, треба истаћи да многе од њих нису оригиналне и ванредне по своме значају, јер се развој литургије као теолошке науке одвија великом брзином како на Западу, тако и на Истоку. Но, имајући намеру да потоњим богословским поколењима оставимо писани траг о нашем актуелном сагледавању будућих путања развојног кретања литургије, сматрамо умесним да истакнемо неопходност следећих перспектива:⁵⁶

- а) добро позната идеја о формирању Института за литургику при Православном богословском факултету у Београду;
- б) установа библиотеке литургијских дела и њено константно обогаћивање;
- в) обликовање дигиталне литургијске библиотеке,⁵⁷ али и пописивање и дигитализација рукописног и штампаног, старословенског, српкословенског и рускословенског богослужбеног наслеђа⁵⁸;
- г) писање литургијских удбеника и приручника, као и литургијске енциклопедије;
- д) израда литургијске библиографије;
- ђ) критичко издавање литургијских извора;
- е) могућност сталног консултовања катедре за литургику Православног богословског факултета у Београду у вези са теоријом и праксом литургијског живота наше Цркве у циљу разрешења бројних недоумица;
- ж) међународна сарадња нашег факултета са другим теолошким факултетима Истока и Запада ради унапређења како богослужбеног живота Тела Христовог, тако и међусобног разумевања;
- з) организовање бројних семинара литургијске тематике за клир и лаос; итд...

⁵⁶ Овим поводом консултовали смо и одговарајућа запажања јелинских литургичара протопрезвитера др Димитрија Дзерпоса (Δημήτριος Τζέρπος) (1946*) и протопрезвитера др Стефана Алексопулоса (Στέφανος Αλεξόπουλος). Сравни: Δημητρίου Τζέρπου, *Πρός μιά ἀνανέωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, у: *Λειτουργική Ἀνανέωση, Δοκίμια λειτουργικῆς ἀγωγῆς κλήρου καὶ λαοῦ Α΄*, Ἐκδόσεις „ΤΗΝΟΣ“, Ἀθήνα 2001, 11–29; Stefanos Alexopoulos, *The State of Modern Greek Liturgical Studies and Research: A Preliminary Survey Outline*, The Society of Oriental Liturgy, Second International Congress, September 20, Plenary Session 7, Rome 2008, 1–2.

⁵⁷ Релевантан пример представља интернет страница руског литургичара презвитера Михаила Желтова (1976*) под насловом „СЛОВЕСНАЯ СЛУЖБА – Страница священника Михаила Желтова“, која је покренута још 2006. Електронска адреса гласи: www.mzh.mrezha.ru, приступљено 10.12.2010.

⁵⁸ Један од упечатљивих, потенцијалних примера такве врсте јесте интернет презентација дигитализованих рукописних богослужбених књига Народне библиотеке Србије. Наведена електронска адреса гласи: www.digital.nb.rs/scc/rukopisi.php, приступљено 20.12.2010. Помињана грађа састоји се из: 1.) Збирке ћирилских рукописа: Мирослављево јеванђеље (1180), Радослављево Јеванђеље (12 листова – крај 15. века) и Студенички типик (1208); 2.) Збирке ћирилских рукописа библиотеке Честера Бетија (Sir Alfred Chester Beatty 1875–1968) у Даблину (Dublin, Ireland): Српско четворојеванђеље (крај 13. – почетак 14. века), Никољско Јеванђеље (крај 14. – почетак 15. века) и Празнични Минеј Божидара Вуковића (штампан на пергаменту 1537.); 3.) Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландар (чији је аутор монах Сава Хиландарац); 4.) Збирка ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије (290 дигиталних копија, тематски разноврсних ћирилских рукописа); 5.) Збирка ћирилских рукописа манастира Пећка Патријаршија (113 дигитализованих књига); 6.) Збирка ћирилских рукописа манастира Дечани (148 дигитализованих рукописа); 7.) Збирка словенских рукописа Јернеја Копитара (1780–1844), која се чува у Народној и Универзитетској библиотеци у Љубљани (34 дигитализоване копије словенских рукописа); 8.) Збирка коптских рукописа (5 дигитализованих рукописних дела). Такође, поменута интернет презентација садржи и дигитализоване староштампане богослужбене књиге на српкословенском језику: www.digital.nb.rs/scc/inkunabule.php, приступљено 20.12.2010. Ради се о следећој збирци: Цетињска штампарија (1493–1495) и Горажданска штампарија (1519–1523). Упоредо са тим, треба напоменути да су у току два капитална пројекта истраживања и дигитализације рукописног богослужбеног наслеђа на српкословенском и рускословенском језику: 1.) „Истраживање и прикупљање српских рукописа у иностраним библиотекама, манастирима и збиркама“ (започет 2008.) и 2.) „Опис и дигитализација рукописа Патријаршијске библиотеке у Београду“ (започет 2009.).

Закључак

Исправно научно сагледавање места и улоге литургије у развоју српске теолошке мисли 20. века, посматрано са историјско-богословске тачке гледишта, укорењено је, пре свега, у поимању литургије као свеобухватне богословске науке. Аргументе за такво тврђење треба тражити, на првом месту, у разумевању смисла хришћанског начина постојања и размишљања, што је мистагошки протумачено од стране апостола Павла као „благообразно и истрајно служење Господу у сабраности“ (1Кор 7, 35). У случају негирања једног оваквог полазишта, сваки истраживач налази се у опасности да у литургици види, са једне стране, рубрицистичку науку, то јест систематску компилацију и интерпретацију правила литургијске праксе⁵⁹, или да се пак, са друге стране, задржи на аспекту историјског развоја богослужбеног живота⁶⁰ Тела Христовог. У прилог препознавања назначеног положаја литургије у корпусу теолошких дисциплина сведоче недвосмислени докази о литургијском језику Цркве Божије као најузвишенијем изразу благодарења и међусобног споразумевања служитеља Новог Завета (ср. 2Кор 3, 6).

Упркос томе што литургија спада у групу најмлађих богословских предмета, контуре њеног поступног теолошко-научног дефинисања на нашим просторима видљиве су већ у првим клирикалним школама Карловачке митрополије у 18. веку, док се њене границе шире на примеру делатности Карловачке и Београдске богословије, да би фаза њеног научног осамостаљивања уследила са почетком рада Православног богословског факултета у Београду. Печат на путу њеног потоњег развоја у нашој помесној Цркви носи првобитне трагове историјско-археолошког и телтургијског приступа у њеном изучавању.

Надаље, дело литургијске обнове у 20. веку омогућило је нове видике комплексног теолошког израза овдашњих богословских прегалаца, чиме је литургија добила авангардно место звезде водиле на путу изградње Цркве Божије. Такав расплет догађаја започет је облагодатном преводилачком делатношћу Аве Јустина Поповића (1894–1979), настављен је превођењем Светога Писма Новог Завета од стране Синодске комисије наше Цркве и издавањем литургијских књига на савремени српски језик, да би један од првих плодова таквог трудољубивог ревновања за „отварање великих врата за рад“ (ср. 1Кор 16, 9) у 21. веку било издавање четвортомног дела о Литургији Епископа Атанасија Јевтића.

Перспективе развоја литургије у новоме столећу првенствено зависе од плодова рада наших високих и средњих богословско-научних институција, које треба да изобилују „у онима који су за изграђивање Цркве“ (1Кор 14, 12), али и од истрајних и озбиљних прегнућа у погледу правилног тумачења и неопходног умножавања „слова и Духа“ богослужбеног живота удеоничара Христових. Само таквим одговорним опхођењем према литургици, пронаћи ћемо у њој смиреног помоћника и савезника⁶¹ за блавест неистраживог богатства Христовог (ср. Еф 3, 8).

⁵⁹ Сравни: Alceste Catella, *Theology of the Liturgy*, у: *Fundamental Liturgy*, Handbook for Liturgical studies, Volume II, editor: Anscar J. Chupungco, O. S.B., A Pueblo Book, The Liturgical Press, Collegeville Minnesota 1998, 6.

⁶⁰ Сравни: А. Catella, нав. дело, 6.

⁶¹ Сравни: Јован Фундулис, *Литургија – наука о бојослужењу*, превод са јелинског: Дражен Перић, у: *Богословље*, свеска 1–2, година LXVI, Београд (2007), 90.